

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2023

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 6, iyul

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruruy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liq Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ		
Hasanov I.I.	Kasr tartibli diffuziya tenglamasi uchun Koshi masalasi	4
Murodova U.M.	Cisco Packet Tracer dasturida IoT qurilmalar tarmog'ini loyihalash	11
Turdiyev H.H., Xidirov U.B., Subhonova N.U.	O'zgarmas koeffitsiyentli tashqi manbaga ega integro-differensial issiqlik tarqalish tenglamasidan xotira funksiyasini aniqlash masalasi	16
Subhonova Z.A., Davlatova D.S.	Ko'p o'lchamli kasr tartibli to'lqin tenglamasi uchun qo'yilgan Koshi masalasining yechiluvchanligi	27
Маликов З.М., Наврузов Д.П., Жумаев Ж.	Численное исследование закрученных струйных течений при различной степени закрутки на основе двух-жидкостной модели турбулентности	32
Раззокова М.Б.	Математическое моделирование переноса тепла в плоском солнечном коллекторе	39
Тураев М.М., Наимова М.Ф.	Развитие прудового рыбоводства и аквакультуры в Узбекистане: рациональное использование водных и земельных ресурсов	46
Шадманов И.У.	Эффективный численный алгоритм для расчёта процессов взаимосвязанного тепло-влажпереноса в пористых телах	51
Qurbonov H., Vozorova O'.B., Absalamova D.B.	M G 1 N va G J M 1 N-1 Ikkilanma xizmat ko'rsatish sistemalari statsionar navbat uzunliklari taqsimotlari uchun asimptotik munosabatlar	60
Хайриева Ш.С.	Математик ҳисоблашларни ўқитишда ахборот технологиялари воситалари ва уларнинг имкониятлари	66
Turayev A.A., Turayev O.G', Raximova S.M.	Application of superconductor materials in medicine	71
Ergashov A.Q.	Taus metodidan foydalangan holda yarimo'tkazgich fotoanod tarkibidagi qatlamlarning taqiqlangan zona kengligini aniqlash	75
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Ahmadova U.Sh.	Hunarmandchilik sohasi perifrazarida milliy-madaniy xususiyatlar	84
Babayev J.S.	Joint stylistic devices	89

Ergasheva G.B.	Features of formation of lexicon related to profession in English and Uzbek languages	93
Radjabova D.A.	Ingliz va O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida mineralogik birliklarning mentallik xususiyatlari	98
Tursunov M.M., Rahmatullayeva A.T.	Ingliz va O'zbek lingvomadaniyatida mehnatkashlik va yalqovlik konseptlarini ifodalash yo'llari	105
Zikrillayev G'.N., Safarov F.S., Ro'ziyev Y.B.	Falsafiy tilshunoslik va metodologiya	110
Umarova N.R., Tojiboyeva M.Sh.	Ingliz va o'zbek tillarida "donolik" konsepti bilan bog'liq antropomorfik belgilar	121
Ибрагимова Н.А.	Инглиз ва ўзбек тилларида аутентик матнларнинг шаклланиш тамойиллари	126
Шарипова М.К.	Лексические и грамматические особенности аббревиатур в русских и узбекских СМИ: аспекты стандартизации и нормативности	130
Boltayeva N.R.	Siyosiy nutq – siyosiy diskurs shakli sifatida	138
Jalilzada A.M.	Typology and classification of abbreviations	143
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Xodjayeva D., Bozorova X.B.	Jeyn Ostinning "G'urur va andisha" asarida ayol obrazining tasvirlanishi	151
Elboyeva M.B.	Jek London va Murod Muhammad Do'st hikoyalarida shaxs va jamiyat munosabatlarining psixologik tasviri	156
Mardanov R.G'.	O'zbek mumtoz she'riyatida obrazlar talqinining ilmiy o'rganilishi	160
Qobilova A.A.	Anvar Obidjonning yumoristik she'rlarida an'ana va takomil	166
Yaxshiyeva Z.R.	O'zbek adabiyotida Amir Temur va Temuriylar obrazi talqinlari	171
Yunusova G.R.	Yo'l xronotopining badiiy poetikasi va o'ziga xos xususiyatlari	177
Касимова Р.Р.	Таржима жараёнини тадқиқ этиш	181
Komiljonova K.G'.	Erkin Vohidov lirikasida tashxis san'atining qo'llanilishi	187
Muxammadova M.M.	Muhammad Shayboniy Nisoriy talqinida	192
Ashurova G.N.	Mustaqillik davri dramalarida Alisher Navoiy shaxsiy hayotining talqinlari	197

Zikrillayev G'ani Nasrullayevich,
filologiya fanlari doktori

Safarov Firuz Sulaymonovich,
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc),
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
f.s.safarov@buxdu.uz

Ro'ziyev Yarash Bozorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
y.b.ruziev@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada falsafiy tilshunoslik vakili H. G'. Ne'matov hamda uning shogird-u izdoshlari tomonidan istiqlol yillarida yaratilgan ayrim monografiya va hamkorlikdagi ishlar mazmun-mohiyati, metodologiyasi tahlil qilinadi. Bu ishlarda metodologiya uch omilning bir butunligidan iboratligi aytiladi. Bular: 1) bilim turi (bilish bosqichi); 2) tadqiqotchining tadqiq manbaiga yondashishi (yoki yondashish usuli) va 3) tadqiqotchining tayanch nuqtayi nazari ekanligi ko'rsatilib bu uch omilning mazmuni izohlanadi. Til birliklari tadqiqiga dialektik yondashishning 16 tamoyili misollar asosida tushuntiriladi. O'zbek substansial tilshunosligining tamoyillari va metodologik asosi tahlil qilinib lisoniy birliklar ya'ni fonema, morfema, leksema va qolip (model)ning dialektik tabiatini ochish va ularni tavsiflashda o'zbek substansial tilshunosligi vakillari tomonidan substansionallik, ichki ziddiyatlik, ko'p qatorlik, oraliq uchinchi kabi asosiy tamoyillarga tayanilishi, bu tamoyillar mazkur tilshunoslik yo'nalishining metodologik asosini tashkil etishi bayon qilinadi. Substansiya (zot) deganda mazkur tilshunoslik vakillari tomonidan mohiyat (umumiy ma'no) nazarda tutilishi izohlab beriladi. Xulosa sifatida substansial tilshunoslik tadqiqotchilarining fikriga ko'ra hozirgi dialektikada tadqiq manbai haqida bilim hosil qilishda Gegel va gegelchilar tomonidan ajratiladigan 16 ta asosiy tamoyil zamonaviy oliy cho'qqi hisoblanishi aytiladi.

Kalit so'zlar: metodologiya, hissiy, fahmiy, zohiriy, tashqi, tajribaviy, alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat, aqliy, idrokiy, mantiqiy, nazariy, ichki, botiniy, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab, nominalistik yondashuv, dialektik yondashuv, idealistik (ruhoni) nuqtayi nazar, materialistik (mashshoiy) nuqtayi nazar, dialektikaning 16 tamoyili, sinxronik formal-tavsifiy metod, struktural (sistemaviy) tahlil usuli va tilshunosligi, o'zbek substansial tilshunosligi, substansionallik, ichki ziddiyatlik, ko'p qatorlik, oraliq uchinchi, substansiya, zot.

ФИЛОСОФСКАЯ ЛИНГВИСТИКА И МЕТОДОЛОГИЯ

Аннотация. В статье анализируется содержание и методология некоторых монографий и совместных работ, созданных представителем философского языкознания Х. Г. Нигматовым, его учениками и последователями в годы независимости. В этих работах указывается, что методология состоит из трёх факторов: 1) тип знания (уровень познания); 2) подход исследователя к источнику исследования (метод подхода) и 3) точка зрения исследователя, а также разъясняется сущность этих трёх факторов. На основе примера объясняются 16 принципов диалектического подхода к изучению языковых единиц. Анализируются принципы и методологические основы узбекского субстанционального языкознания. Указывается, что при выявлении и описывании диалектической природы языковых единиц, т.е. фонем, морфем, лексем и моделей представители узбекского субстанционального языкознания опираются на субстанциональность, внутреннюю противоречивость, многорядность, включённое третье. Эти принципы составляют методологическую основу этого направления языкознания. Разъясняется, что под термином «субстанция» представители данного языкознания подразумевают сущность (общее значение). В заключении излагается, что по мнению исследователей субстанциональной лингвистики 16 основных принципов, выделяемых Гегелем и гегельянами при формировании знания об источнике исследования, в сегодняшней диалектике считается современной вершиной.

Ключевые слова: методология, чувственный, перцептивный, внешний, опытный, единичность, явление, действительность, следствие, умственное, разумное, логическое, теоретическое, внутреннее, общее, сущность, возможность, причина, номиналистический подход,

диалектический подход, идеалистическая точка зрения, материалистическая точка зрения, 16 принципов диалектики, синхронный формально-описательный метод, структурный (системный) метод и языкознание, узбекское субстанциональное языкознание, субстанциональность, внутреннее противоречие, многорядность, субстанция, включенное третье.

PHILOSOPHICAL LINGUISTICS AND METHODOLOGY

Abstract. *The article analyzes the content and methodology of some monographs and joint works created by the representative of philosophical linguistics Kh. G. Nigmatov and his students and followers during the years of independence. Based on these works, it is said that the methodology consists of three factors: 1) type of knowledge (level of knowledge); 2) approach to the source of research (method of approach); and 3) the point of view of the researcher and the essence of these three factors is explained. Based on the example, 16 principles of the dialectical approach to the study of language units are explained. The principles and methodological foundations of Uzbek substantive linguistics are analyzed and it is indicated that when identifying and describing the dialectical nature of linguistic units, i.e. phonemes, morphemes, lexemes and templates (models), representatives of Uzbek substantive linguistics are based on substantiality, internal inconsistency, multi-row, included third, and these principles form the methodological basis of this direction of linguistics. It is revealed that under the term "substance" the representatives of this linguistics mean the essence and general meaning. In conclusion, it is said that, according to the researchers of substantive linguistics, the 16 basic principles identified in the formation of knowledge about the source of research in modern dialectics, the approach of Hegel and the Hegelians is considered the modern peak.*

Key words: *methodology, sensual, perceptual, external, experiential, singularity, phenomenon, reality, consequence, mental, rational, logical, theoretical, internal, general, essence, possibility and cause, nominalistic approach, dialectical approach, idealistic point of view, materialistic point of view, 16 principles of dialectics, synchronous formal descriptive method, structural (systemic) method and linguistics, Uzbek substantive linguistics, substantiality, internal contradiction, multiple rows, substance, included third.*

Kirish. Ma'lumki 2017-yil 16-fevralda Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi. Unda jumladan shunday deyiladi. Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda erishilgan sur'atlar oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning bir bosqichli tizimi sharoitida orttirilgan tajribaning mohiyatini qator xorijiy mamlakatlarning mazkur sohadagi ilg'or amaliyotini hisobga olgan holda qayta anglash zarurligini taqozo etmoqda. Hozirgi sharoitda ilmiy kadrlar tayyorlash jarayonini tobora jadal rivojlantirish va sifatini oshirish, iqtidorli yoshlarni ilm-fanga keng jalb qilish, oliy ta'lim va ilmiy muassasalarning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va undan respublikaning innovatsion rivojlanishida samarali foydalanish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish maqsadida qator xorijiy mamlakatlarning xalqaro amaliyotiga muvofiq 2017-yilning 1-iyulidan boshlab oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limning ikki pog'onali bosqichi joriy etildi. Unga ko'ra dissertatsiya himoya qilish va tegishli fan tarmog'i bo'yicha **falsafa doktori** (PhD) ilmiy darajasini berishni nazarda tutuvchi tayanch doktorantura hamda dissertatsiya himoya qilish va tegishli fan tarmog'i bo'yicha **fan doktori** (Doktor of Science) ilmiy darajasini berishni nazarda tutuvchi doktorantura tizimi joriy qilindi [1].

Ayon bo'ladiki *yosh tadqiqotchilar* ham o'z ilmiy faoliyatini farmonda nazarda tutilgan talab va ko'rsatmalar asosida tashkil etishi zarur. Bu esa ulardan o'z sohasi bilan birga *falsafa, dialektik mantiq* kabi fanlarni ham puxta o'zlashtirishni taqozo qiladi. Shuni inobatga olib ushbu maqolada yosh tadqiqotchilarni falsafiy tilshunoslik vakili H. G'. Ne'matov hamda uning shogird-u izdoshlari tomonidan istiqloq yillarida yaratilgan ayrim monografiya va hamkorlikdagi ishlar [2; 3; 4; 5; 6; 7] mazmun-mohiyati, metodologiyasi bilan tanishtirishga harakat qilamiz.

Asosiy qism. Shuni ta'kidlash joizki falsafa olimning dunyoqarashini, borliqni ko'rish va *tushuna olish*, uqish, uni talqin etish ko'nikmasini shakllantiradi; aniq falsafiy dunyoqarashga ega bo'lmagan kimsa *ko'radi*, lekin uqolmaydi [2, 5]. Ludvig Feyerbax *falsafa fanlarning onasidir* deydi. U tabiat, jamiyat, inson va ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan. Har bir fan obyektiv voqelikning muayyan ko'rinishi, sohasini tadqiq qiladi, falsafa esa bularning barchasining umumiy qonuniyatlarini o'zida umumlashtiradi, poydevor, zamin bo'ladi. Aniqroq qilib aytganda **falsafa sohaviy tadqiqotlarning hamma turi uchun metodologik asos vazifasini o'taydi** [2, 6].

Tilshunoslik tadqiqotlari metodologiyasi falsafaning tarkibiy qismi bo'lib uning gnoseologiya (bilish nazariyasi) bo'limi bilan uzviy aloqador. Shuning uchun metodologiya deganda tadqiqotda kamida uch omilning mujassamlanishi va uning ilmiy tadqiq mahsulida namoyon bo'lishi tushuniladi. Bular: 1) bilim turi (bilish bosqichi); 2) tadqiqotchining tadqiq manbaiga yondashishi (yoki yondashish usuli) va 3) tadqiqotchining tayanch nuqtayi nazari [3, 37; 4, 39, 42].

Birinchi omil ya'ni *bilim turi* ikki bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqichdagi bilimni ifodalash uchun ona tilimizda yozilgan falsafiy, falsafiy-metodologik va tilshunoslikka doir adabiyotlarda *empirik, sensual, nominal, empiriokritik, praktik, eksperimental* kabi baynalmilal, *hissiy, fahmiy, zohiriy, tashqi, tajribaviy* kabi o'zbekcha atamalar ishlatiladi. Prof. H. G'. Ne'matov va uning shogird-u izdoshlari tomonidan ko'proq *fahm, fahmiy* atamasi qo'llanadi. Bu atama tasavvuf¹ (islomiy dialektik falsafa)dan olingan. Amaldagi falsafiy adabiyotlarda asosan rus tilidan aynan o'girilgan *hissiy* (чувственное) atamasidan foydalaniladi.

Tadqiq manbai bo'yicha fahmiy bilim insonning sezgi a'zolari vositasida hosil qilinadi. Unli va undoshlarning artikulyatsion va fiziologik xususiyati, so'z va qo'shimchaning, so'z birikmasi va gapning konkret (muayyan, nutqiy) ma'nolari, nutq turlari va uslubning muayyan o'ziga xosligi, yozma yodgorliklarning tanqidiy-tahliliy nashri asosan fahmiy bilish usulida hosil qilingan bilim mahsulidir. Shu bilan birga yozma yodgorliklar, lahja va shevalarda tovush, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, gapning qo'llanishidagi o'ziga xoslikni qayd etib tavsiflash; nutqiy hodisada voqeliklarni topish, saralash, turli guruhga ajratish, birlashtirish, sistemalashtirish; turli-tuman izohli, ko'p tilli lug'atlar tuzish; adabiy til me'yorlarini o'z ichiga olgan mukammal grammatikalar yozish; adabiy til me'yorlarini belgilashga doir tavsif va tavsiyalar tayyorlash kabi juda ko'p turli lingvistik tadqiq va izlanish ham shu bosqichda amalga oshiriladi. Insonning sezgi a'zolari juda o'z bo'lganidan ular xilma-xil asbob-uskuna (mikroskop, teleskop, EHM va b.) yordamida kuchaytiriladi, fahmiy bilish salmog'ini oshirib uni tobora aniqlashtiradi.

Fahmiy usul bilan tilshunos shu jumladan yosh tadqiqotchilar ham til birliklarining tashqi (zohiriy) belgi-xususiyati asosida bilim hosil qiladi. Bunday holda nutqda voqelangan, bevosita kuzatishda berilgan nutqiy birlik (tovush, bo'g'in, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, gap, matn)lar alohida-alohida olinib tashqi (fizik) belgilari aniqlanadi, tavsiflanib *sistemalashtiriladi*.²

Fahmiy bilishda asosan nutq birliklari *alohidalik, hodisa, voqelik va oqibat* (qisq. AHVO) sifatida tahlil-u tavsif etiladi. Shu bois ushbu tadqiq usuli fanda *atomistik* tahlil deb ham yuritiladi.

Til birliklari haqida zaruriy moddiy ma'lumot beruvchi *tavsifiy tilshunoslikni* 20-asr sistem-struktur tilshunoslik asoschilaridan biri Boduen de Kurtene shunday ta'riflaydi. Tom ma'noda empirik bo'lgan tavsifiy yo'nalishda mutlaqo zohiriy dalillarni to'plash va umumlashtirish bilan shug'ullaniladi, ular orasidagi sababiy bog'lanishni, genetik va qarindoshlik aloqalarini tushuntirib berish maqsad qilib qo'yilmaydi. Shunday bo'lsa-da yaxshi tavsifiy grammatikalar yozish, yodgorliklarni nashr etish va lug'atlar tuzish fanning birinchi ehtiyoji bo'lib qolaveradi chunki ularsiz hatto ulkan nazariyalar ham asossiz deb baholanadi [9, 227–228]. Binobarin fahmiy bilim tilshunoslikda beqiyos ahamiyatga ega. U barcha nazariy ishlar uchun zamin, moddiy asos. O'zbek tilshunosligida hozirgi kunda fahmiy bilim beradigan tadqiqotlar salmoqli bo'lsa-da ularni yetarli deb bo'lmaydi. Negaki davrimiz yangi-yangi tavsifiy ishlarga talab va ehtiyoj tug'dirmoqda [3, 37 – 41; 4, 39 – 48].

Falsafiy-metodologik adabiyotlarda ikkinchi bosqichdagi bilimni ifoda etish maqsadida *ratsional, teoretik, kauzal, logik, sintetik, fenomenologik* kabi baynalmilal, *aqliy, idrokiy, mantiqiy, nazariy, ichki, botiniy* kabi o'zbekcha atamalar ishlatiladi. Falsafaga doir adabiyotlarda asosan *mantiqiy* va *aqliy* atamasi qo'llanadi. Ushbu maqolada sharhlanayotgan monografiya va boshqa ishlarda bilimning mazkur bosqichini ifodalash uchun *idrokiy* atamasidan foydalaniladi.

Idrokiy bilim lisoniy birliklarni *umumiylik, mohiyat, imkoniyat* va *sabab* (qisq. UMIS) sifatida tadqiq qilish jarayonida hosil bo'ladi. Bunday holda fahmiy o'rganish (AHVO) asosida aniqlanib tavsiflangan hamda sistemalashtirilgan hodisalar rang-barangligining sabab va qonuniyatlari ochib beriladi, tushuntiriladi. Idrokiy bilim hosil qilishning hozirgacha yagona vositasi inson miyasi (ongi)dir. Hech qanday asbob-uskuna, kuchaytirgich, "fikrovchi mashina" bu turdagi bilim hosil qila olmaydi. Bunday vositalar inson ongi, miyasi uchun idrokiy bilim (qonuniyat, hukm, xulosa) hosil qilishga aniqroq material berishi mumkin xolos.

¹ Tasavvuf (sufiylik) islomda insonni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo'llovchi ta'limot [11, 454]. Tasavvuf islomdagi diniy-falsafiy oqim. 8-asrda arab mamlakatlarida paydo bo'lgan. Tasavvuf ta'limotidagi axloq, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi g'oyalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ular barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qilmoqda [10, 389, 390].

² Haqiqatan ham 20-asrda o'zbek tilshunosligining umumiy vazifasi va yutug'i til hodisalarini ovropoviy tahlil usullari bilan *sistemalashtirishdan* iborat bo'lsa 21-asrda fanimizning vazifasi G'. Zikrillayev namunalaridan birini berganidek sistemaning ichiga "sho'ng'ish" va uni ichdan tavsiflashdir [8, 7].

Fahmiy tahlilda narsaning shakl, moddiylik, zohiriy farqli belgi-xususiyati hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lsa idrokiy tadqiqda asosiy e'tibor uning mazmun, vazifa va munosabatiga qaratiladi. Bunday munosabat tizimi, butun ichida bo'lakning o'rni turlicha oqibatga olib keluvchi sabab bevosita kuzatishda berilmagan, ular idrokiy tahlil asosida ochilishi mumkin. Shunga ko'ra idrokiy bilim hosil qilish usuli turlicha bo'ladi. Bular *ratsionalizm, pozitivizm, funksionalizm, strukturalizm, semantizm, sistemologiya* deb ataladi.

Tilshunoslikda fahmiy va idrokiy bilimni izchil farqlash sistemaviy tilshunoslik (strukturalizm)ning eng asosiy tamoyili bo'lgan *lison-nutq* dixotomiyasida o'z aksini topadi. Bu ikkilikda *lison* (til) va *lisoniy* atamasi bilan ko'rsatilgan hodisa (UMIS) bevosita kuzatishda berilmagan, idrokiy bilish asosida tavsiflanadigan umumiylik, munosabat va qonuniyat bo'lsa *nutq, nutqiy* atamasi asosan fahmiy usul bilan o'rganiladigan, bevosita kuzatishda berilgan *AHVODir*.

Fahmiy va idrokiy bilim o'zaro bog'liq, biri ikkinchisi asosida rivojlanib boradi. Barcha turdagi idrokiy bilim narsaning moddiy, fahmiy belgi-xususiyati haqidagi bilimga tayanadi. Har qanday idrokiy hukm amaliyotga tatbig'i bilan tasdiqlanadi. *Haqiqat mezoni amaliyotdir* (I. Kant). Idrokiy bilim amaliyotga tatbiq etilmasa quruq yog'och, hech qanday samara bermaydi. Bu haqda ulug' Gyote shunday degan: *Nazariya quruq og'och, Yam-yashildir hayot daraxti* [12, 15]. Idrokiy va fahmiy bilimning o'zaro birligi va bog'liqligi *ilm-u amal* iborasida ham o'z aksini topgan. Ta'kidlash joizki yosh tadqiqotchilar oldida ham ilm-u amal birligini ta'minlash vazifasi turibdi [3, 46 – 51; 4, 49 – 53].

Metodologiyaning ikkinchi tarkibiy qismi bo'lgan *tadqiqotchining tadqiq manbaiga yondashish usuli* o'z navbatida ikkiga ajraladi. Bular falsafada narsaga yondashishning *nominalistik va dialektik usuli* deb ataladi. Birinchi usulda narsa taraqqiyot va aloqadorlikdan uzilgan, obyektiv voqelik sifatida qabul qilinadi. Boshqacha aytganda tadqiq manbaiga turg'un, tadqiqotchining sezgi a'zolari vositasida qabul qilinadigan alohida hodisa sifatida yondashiladi. Bunday yondashuv falsafada *narsaning o'zi (narsa o'zida)*, tasavvufda *fihl ma fihl* deb yuritiladi. Falsafiy adabiyotlarda nominalizm bilan bir qatorda *sensualizm, empirizm, realizm, atomizm, fenomenalizm, empiriokrititsizm, metafizika* kabi atamalar qo'llanadi.

Nominalistik yondashuvda tadqiqotchining hukmi va xulosalari formal (oddiy) mantiq qonun-qoidalari asosida quriladi. Bunday holda ma'lum bir narsaga nisbatan tasdiq va inkor mazmunidagi ikki hukmdan faqat bittasi to'g'ri bo'ladi. Negaki formal mantiqning qat'iy qonunlaridan biri uchinchi istisno qonunidir.

Ta'kidlash joizki nominalistik yondashuv narsalar (o'rganish manbai) bevosita kuzatish va voqelikda qanday mavjud yoki namoyon bo'lsa shunday tavsif-u tasvirlash uchun eng qulay usul, fahmiy bilim hosil qilishning asosiy yo'lidir. Ushbu usul 20-asrda o'zbek tilshunosligida ham *tavsifiy-fahmiy* tadqiqotlarda keng qo'llangan. Jumladan 40–70-yillarda o'zbek tilining turli grammatik kategoriyalari tavsifiga bag'ishlab yuzlab tadqiqot amalga oshirilgan, yigirmaga yaqin risola, darslig-u qo'llanma, hatto birinchi akademik grammatika ham nashr etilgan. Akademiklar V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning o'zbek dialektologiyasi bo'yicha izlanishlari asosida ellikka yaqin tadqiqot yaratilgan va hokazo.

Yuqorida nominalistik yondashuvda narsalar (tadqiq manbai) tadqiqotchiga qanday ko'rinsa shunday tavsiflanadi deyildi. Yosh tadqiqotchilarga tushunarli bo'lishi uchun namuna tariqasida bitta misol keltiramiz. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* (yoki chiqish kelishigi qo'shimchasi *-dan*) turli sharoitda o'ndan ortiq fonetik ko'rinishga va qirqdan ziyod (xilma-xil qurshovda) ma'no nozikligiga ega bo'la oladi. Nominativistik yondashuvga amal qilgan tadqiqotchi mazkur shakily ko'rinish va ma'no nozikliklarini sabot va matonat bilan to'playdi, sistemalashtiradi (tartibga soladi) va fotoapparat singari tadqiqotda muhrlaydi. Bu fan taraqqiyotiga poydevor, moddiy zamin sifatida katta ahamiyatga ega [3, 56 – 58; 4, 60 – 62].

Nominalistik yondashishga zid (qarama-qarshi) bo'lgan usul **dialektik yondashuv** deb ataladi. Dialektik usulda narsa (organish obyekt) muntazam o'zgarib, taraqqiy etib turadigan, boshqa narsalar bilan rang-barang aloqa va bog'lanish (munosabat)ga kirishadigan *umumiylik* deb qaraladi. Shunga ko'ra narsaning o'ziga emas, aloqa-munosabatini aniqlash va tavsiflashga katta e'tibor beriladi. Dialektik yondashuv narsani asosan idrokiy o'rganish bilan, qisman fahmiy bilishga bog'liq. Masalan ilmiy dialektik yondashishning o'ziga xos o'n olti tamoyilidan birinchisi bo'lgan narsaning obyektivligi (haqqoniyligi) bevosita fahmiy bilish bilan aloqador.

Yosh tadqiqotchilarning tilshunoslikda qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, gap kabi birliklarning dialektik yondashuvga asosan qanday tavsiflanishi ko'proq qiziqtirishi tabiiy. Bitta misol keltiramiz. **Katta olim** va **ulkan olim** birikmalaridagi sifatlar ma'nosini ularning bir-biriga munosabatini o'rganish orqali (ya'ni dialektik yondashuv asosidagina) aniqlash mumkin [qarang: 13, 119 – 120]. Mazkur sifatlar shaklan mutlaqo o'xshash emas. Yana bitta misol. O'zbek tilining izohli lug'atida alohida-alohida berilgan *ot* so'zi (*ot I* va *ot II* tarzida) shakldosh ya'ni shaklan bir xil. Ammo mazmunan ikki qator (paradigma)ga mansub.

Bitta ma'nosi bilan *nom, ism, laqab*, ikkinchi ma'nosi bilan *eshak, xachir, tuya* kabi so'zlar bilan birlashadi. Mazkur so'zni lug'atda joylashtirishda dialektik yondashuvga asoslanib ikkita alohida so'z sifatida izohlangan. Arab leksikografiyasida bunday holda hozirgi kunda ham nominalistik yondashuvga asoslaniladi. Shuning uchun shakldosh so'zlar o'zi yasalgan fe'l bilan bitta uyada joylashtiriladi [jumladan qarang: 14].

Tilshunoslikda faqat lug'aviy emas, grammatik va uslubiy (stilistik) paradigmalar (so'z turkumlari, son kategoriyasi, kelishik paradigmaları va hokazo)ni ajratish ham dialektik yondashuv asosida amalga oshiriladi. Negaki bunday paradigma (qator)lar bevosita kuzatishda berilmaganligidan ya'ni sezgi a'zolari bilan aniqlab bo'lmaganligi bois aqliy (idrokiy) umumlashtirish yo'li bilan ochilgan. Binobarin ilmiy tadqiq jarayonida o'rganish manbaiga nominalistik va dialektik yondashish ko'p holda hamkorlik qiladi.

Mazkur usullar tadrijiy jihatdan ketma-ket qo'llanishi ham mumkin. Bunga o'zbek tilshunosligi yaqqol misol bo'ladi. 20-asrning 40–70-yillarida tadqiq manbaiga yondashishda nominalistik usul yetakchilik qilgan bo'lsa hozirgi kunda sistemaviy tahlilning turli yo'nalishida dialektik usul ustunlik qilmoqda. Yosh tadqiqotchilar bilib qo'yishi kerakki bu yo'nalishda izlanish olib borayotgan tilshunoslarning ko'pchiligi metodologiya masalasiga yetarli e'tibor bermaydi. O'z yo'nalishi asoslaridan bexabar. Faqat ayrim olim jumladan Buxoro tilshunoslik maktabi a'zolari [qarang: 15, 8–14] shuningdek A. Abduazizov, A. Nurmonov, G'. Zikrillayev, N. Mahmudov tadqiqotlarida dialektik yondashuvning ustunlik qilayotganligi rasman va ochiq e'tirof etilmoqda.

Metodologiyaning uchinchi tarkibiy qismi *tadqiqotchining tayanch nuqtayi nazari* deb atalishi yuqorida aytiladi. Tayanch nuqtayi nazar falsafaning bosh masalasi bo'lib tadqiqotchining nima birlamchi ya'ni ong (ruh, xudo) borliqni yaratganmi yoki borliq (materiya) ongni yaratganmi degan savolga munosabatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) *idealistik (ruhoniyy)* va 2) *materialistik (mashshoiy)* nuqtayi nazar.

Falsafa va mazkur sohaga bag'ishlangan tadqiqotlardan ma'lumki *idealistik nuqtayi nazar* o'nlab yo'nalish, oqim-u maktabga bo'linadi. Ular orasida *mutaassib diniy qarash* keng tarqalib ommalashganligi bilan ajralib turadi. Bu xususiyat dunyoviy dinlarning barchasiga xos. Dinning bunday ko'rinishi ijtimoiy hayotni boshqarganda jamiyat tanazzulga yuz tutadi. Buning sabablaridan biri shuki din mutlaq taqdir tushunchasiga asoslanib barcha narsa, butun mavjudotning o'tmishi va kelajagi yaratuvchi irodasiga bog'liq deb taraqqiyot, ilmiy izlanishlarga, jamiyat hayotini inson xohish-istagi asosida yangilashga qattiq qarshilik qiladi. Har qanday yangilik G'arbda inkvizitsiya¹, Sharqda diniy mutaassiblik² aniqrog'i shariat va muftilar tomonidan yaratganga shakkoklik, uning ishiga aralashish deb qaraladi va ta'qib etiladi. Bundan tashqari din tabiiy fanlar taraqqiyotiga tamomila qarshi edi. Bu hol ayniqsa XIV asardan keyin islom hokimiyati mustabittlashgan (sabit, barqaror bo'lgan) davrlarda kuchayadi. Shunday bo'lsa-da Sharqda ham G'arbda ham *idealistik-materialistik* (dualistik) nuqtayi nazarda turib ilm-fan taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan olimlar yetishib chiqqan. Bu siraga jumladan Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Farg'oniy, Mirzo Ulug'bek, Galileo Galiley, Jordano Bruno, Isaak Nyuton kabi qomusiy bilim sohiblari kiradi.

Idealistik-materialistik qarash tarafdorlari borliqni shu jumladan til va uning birliklari, til tabiatan ramziy sistema ekanligi, tilga shakl va mazmun, barqarorlik ~ o'zgaruvchanlik, umumiylik ~ xususiylik, sabab ~ oqibat munosabati kabi asosiy mutlaq qonuniyatlar Haq tomonidan yaratilgan va belgilanganligini tan oladi. U zot yaratdi, qonuniyatlarni o'rnatdi, yaxshi-yomonni farqladi, insonga aql-u tanlash ixtiyorini berdi. O'zi oxiratda inson faoliyatini yana baholaydi. Bunday qarash Sharqda IX – XIII asarlarda keng tarqalgan bo'lib mashshoiya atamasi bilan ifoda etilgan. Hozirgi kunda olimlarning ko'pchiligi mazkur nuqtayi nazar tarafdori. Negaki Haqqi mutlaq va umuman materiya mohiyatini anglashga inson aqli, qudrati o'z. Tabiiyki mutaassib islom va nasroniylikda mazkur qarash kufr³ hisoblanadi.

Keyinchalik G'arbda obyektiv idealizm (haqqoniy idealizm) yo'nalishi shakllanadi. Bu yo'nalish tarafdorlari ham ilm-fan rivojiga salmoqli hissa qo'shadi. Immanuel Kant, Fridrix Hegel, Plank, Albert Eynshteyn, Avgust Shleyxer, Vilhelm Humbolt, Ivan Pavlov, Sechenov shular jumlasidan.

¹ Inkvizitsiya tar. Erkin fikrlovchi, dahriy, mavjud cherkov tartib-qoidalariga qarshi chiqqan kishilarni, shuningdek yahudiylarni ta'qib va sud qilish uchun 13-asr boshlarida katolik cherkovi tomonidan tuzilgan, Rim papasiga bo'ysungan sud-politsiya tashkiloti [16, 2-jild, 211].

² Qiyoslang: Mutaassiblik, fanatizm – o'z e'tiqodi to'g'riligiga o'ta qattiq ishonish, boshqa diniy e'tiqodlarga murosasiz munosabatda bo'lish. M. ning asosiy sabablaridan biri diniy ilm – Qur'on, hadis va shariatni bilmaslikdir. Islom dini M.ka xayrixohlik bildirmaydi [11, 328].

³ Qiyoslang: Kufr – islomiy e'tiqodga ko'ra islom dinini yoki Alloh, borliq va inson to'g'risidagi dunyoqarashni tan olmaslik, yagona Alloh, uning farishtalari, payg'ambarlari, ilohiy kitoblari, qazo va qadariga ishonmaslik hamda bunday dunyoqarash va aqidaga qarshi kurashish; imonsizlik, kofirlik [11, 267].

Mazkur nuqtayi nazar asosida fanlarda *bixeviorizm*, *pozitivizm*, *strukturalizm*, *funksionalizm* kabi ilmiy yoʻnalishlar rivojlangan. Barcha yoʻnalish tarafdorlari tomonidan borliqda gʻayrimoddiy (gʻayritabiiy, ilohiy) kuch mavjudligi inkor etilmaydi. Umumiylik ~ alohidalik, mohiyat ~ hodisa, imkoniyat ~ voqelik, sabab ~ oqibat (UMIS ~ AHVO), shakl ~ mazmun, barqarorlik ~ oʻzgaruvchanlik, taraqqiyot ~ tanazzul kabi ziddiyat va qonuniyatlar shu kuch tomonidan borliqda mujassamlashtirilgan deb qabul qilinadi. Bu borliqni tadqiq qilish, kashf etish (ochish), undan amaliy foydalanish uchun insonga sohibi qudrat tomonidan ong berilgan. Shuning uchun taqdir va taraqqiyot insonning oʻz qoʻlida, u faol boʻlmogʻi lozim deya uqtiriladi.

Materialistik nuqtayi nazar ham oʻz ichida oʻnlab yoʻnalish, oqim-u maktabga boʻlinadi. Ulardan keng ommalashgani ateistik mafkura edi. Ushbu mafkura 1920 – 80-yillarda sobiq Ittifoqda din darajasida mutlaqlashtirildi. Barcha dinlar hukmronligi davrida boʻlganidek shoʻro saltanatida ateistik mafkurani kuchli inkvizitsiya qoʻriqlar va tadqiqotlarda zoʻrlab tatbiq etilishini izchillik bilan qattiq nazorat qilar edi. Materilaistik nuqtayi nazar oddiy (vulgar) yoki ongsiz (intuitiv) hamda ilmiy yoʻnalishga ega. Oddiy materializm borliqdagi narsa, voqea-hodisalarni qanday bor boʻlsa shunday tasvirlashda realizm, mexanizm, nominalizm, sensualizm kabi yondashuvlarda namoyon boʻladi.

Materilaizmning idealistik qarash bilan bogʻlangan yoʻnalishi yuqorida koʻrib oʻtilgan dualistik nuqtayi nazarni beradi. Materilaizmning dialektik usul bilan bogʻlangan koʻrinishi dialektik materializm sifatida sovet fani va siyosatida metodologik asos sifatida qabul qilingan edi. Lekin XX asrning 20 – 80-yillarida materialistik asos xususan uning ateistik mohiyati mutlaqlashtirilishi, dialektika ogʻizda tan olinib amalda undan chekinilishi fetishizm aniqrogʻi fan va iqtisodga bir yoqlama yondashishga, ulkan imperiyada bozor va tovar ishlab chiqarish qonuniyatlarining buzilishiga, toptalishiga olib keldi. Buning oqibatida iqtisod, siyosat va mafkurani batamom yangilashga, bozor iqtisodiyotini yangi asosda tiklashga zarurat kuchayib Ittifoqning inqirozi va parchalanishi yuz berdi [3, 61 – 66; 4, 65 – 69].

Shuni taʼkidlash joizki ilmiy tadqiq metodologiyasining tarkibiy qismlari orasida uzviy bogʻlanish mavjud. Bu asosan ikki koʻrinishda namoyon boʻladi: 1) fahmiy-nominalistik-materialistik; 2) idrokiy-dialektik-idealistik. Birinchi bogʻlanish tadqiqotchiga narsa (oʻrganish obyekti)ning zohiriy, tashqi tomonlarini tavsiflashda, ikkinchisi uning ichki, botiniy munosabat va aloqadorligini ochishda qoʻl keladi. Ilmiy tadqiq jarayonida metodologiyaning biror tarkibiy qismini mutlaqlashtirmaslik kerak. Aks holda fetishizm¹ga yoʻl qoʻyiladi. Bu esa har qanday tadqiqotda xususan amaliyot bilan bogʻliq izlanish va xulosalarga katta ziyon yetkazadi. Jumladan materializmning fetishizmi asosida sovet tilshunosligida strukturalizmning dialektik tadqiq usuli toʻla-toʻkis rad etilgan edi. Holbuki dialektika xoʻjakoʻrsinga sovet fanining rasmiy tadqiq usuli sifatida tan olinar edi. 60-yillardan keyingina sovet tilshunosligi rasman maʼqullangan toʻgʻri tadqiq yoʻlini topa oldi.

Sovet tilshunosligining tarkibiy qismi sifatida oʻzbek tilshunosligida grammatika, leksikologiya, fonetika darsliklari rus tili andozasi, til qurilishining fetishizatsiyasi asosida yaratildi. Uning asoratidan haligacha qutulganimiz yoʻq. Qutulish uchun esa tilshunos shu jumladan yosh tadqiqotchilar sinalgan, hech qanday mutlaqliksiz tatbiq etiladigan metodologik tamoyillarga ega boʻlishi, har bir tamoyildan mohirona foydalanishi kerak boʻladi [3, 67 – 71; 4, 69 – 72].

Dialektika hech bir ijtimoiy tuzum va tizim mutlaqligini tan olmaydi, dialektika dialektikaning oʻzidan yaʼni hamma narsaning nisbiy va oʻzgaruvchanligidan oʻzga hech qanday mutlaqlikni tan olmaydi hamda barcha holat va narsaning nisbiyligini oʻrgatadi. Dialektik metodologiyadan amalda foydalanish uchun tilshunos metodologiya tadqiq manbai (narsa)da nimalarni *koʻrishni*, nimalarni *qidirishni* va *topib sharhlashni*, boshqacha qilib aytganda narsaning dialektik tadqiqi unda nimalarni *izlash*, *bilish* va *sharhlash*, *ochib berishni* yosh tadqiqotchi ham bilishi zarur.

Maʼlumki dialektik yondashuv Sharqda IX–XI asrlarda toʻla shakllangan mukammal nazariya mavqeyini kasb etadi, axloq va odob sohasida turli tariqat rivojlanishiga asos boʻladi. Arab faylasufi Ibn Rushd (lot. Averroes, 1126–1198) asarlarining lotincha tarjimasida asosida dialektik talqin aberroizm yoʻnalishi orqali Gʻarbiy Yevropa falsafiy fikrida qaytadan jonlanib uning ravnaqiga aniqrogʻi Bekon, Dekart, Kant silsilasiga katta taʼsir koʻrsatadi va F. Gegel (1770–1831) taʼlimotida oʻz choʻqqisiga koʻtariladi. F. Gegel asarlari xususan uning *Mantiq fani* nomli tadqiqoti tahlili asosida faylasuflar tomonidan oʻrganish manbai (narsa)da dialektik yondashishning 16 tamoyili ajratiladi. Bu tamoyillar asosida tadqiq manbai (narsa)ni oʻrganish jarayonida dialektikaning uch asosiy qonuni (qarama-qarshiliklar birligi, inkorni inkor, miqdor oʻzgarishlarining sifat oʻzgarishlariga oʻtishi qonunlari), formal mantiqning *uchinchisi mustasno* qonuniga zid *oraliq uchunchi* qonuni shuningdek qisqargan shakli *UMIS – AHVO* boʻlgan

¹ Fetishizm. 2. *koʻchma*. Biror narsaga koʻr-koʻrona berilib eʼtiqod qilish, bunday narsaga mahkam yopishib olish [16, 4-jild, 340–341].

umumiylik – alohidalik (xususiylik, yakkalik), mohiyat – hodisa, imkoniyat – voqelik, sabab – oqibat hamda shakl – mazmun, zarurat – tasodif, sifat – miqdor, harakat – turg'unlik kabi kategoriyalari o'z amaliy tatbig'ini topadi.

Dialektikaning mazkur 16 tamoyili til birliklarining barchasida alohida-alohida emas, birgalikda namoyon bo'ladi. Tadqiqotchi ularni ko'ra olishi, ocha olishi va to'g'ri sharhlashi kerak. Namuna tariqasida qisqa savol-javob (dialogik nutq)da amalga oshirilgan tahlilga murojaat qilamiz:

– *Bu qiz kim?*

– **Ammam.**

Bir so'zli ushbu javobda tartib bilan avval mantiqiy jihatdan hukmda, so'ngra til hodisasi sifatida *amma* leksemasida 16 tamoyilning voqelanishi batafsil tahlil qilinadi. Birinchi holda *Ammam* nolisoniy hodisa, shaxs sifatida, ikkinchi holda *amma* leksemasi lisoniy hodisa sifatida qaraladi.

1-tamoyil. Narsa obyektiv (*haqqoniy, mustaqil, alohida*) **mavjud**. Shunga muvofiq *Ammam* ta'kidi (ya'ni so'zlovchi tomonidan) narsaning haqqoniy, *mendan* tashqaridagi boshqa bir mavjudlik, **obyektiv borliq birligi (shaxsi)** ekanligini tasdiqlaydi. *Amma* leksemasi haqqoniy ya'ni so'zlovchidan tashqaridagi **obyektiv tabiatli lisoniy birlik**.

2-tamoyil. Narsa munosabat majmui. *Ammam* ta'kidida *amma* inson umumiyliqi, ayollik jinsi, shaxslik, qon-qarindoshlik toifasiga mansublik belgi-xususiyatlariga molik shaxs ya'ni **majmui sifot** ekanligi o'z aksini topgan. *Ammam* so'zshaklining asosi bo'lgan *amma* leksemasi inson leksemasining giponimi, ayol, shaxs, qon-qarindoshlik semalariga ega ya'ni **majmui sifot lisoniy birlik**.

3-tamoyil. Narsa doim o'zgarib taraqqiy etib boradi. Tug'ilishidan oldin *ammam amma* emas edi. Tug'ilgach *amma* bo'ldi ya'ni o'zgardi. Hozir u *ona* emas. Lekin ma'lum muddat o'tgach *ona* bo'ladi. Demak u doimo o'zgarib turadi. Til paydo bo'lganda *amma* ushbu nomemaga ega emas edi. Bugungi kunda u shunday qiyofaga keldi. Demak u o'zgardi, o'zgarish unga xos xususiyat.

Keyingi uch tamoyil. Narsada ichki ziddiyat borligi (4), narsa ziddiyat (qarama-qarshilik) butunligi (5) va qarama-qarshi tomonning voqelanishi (6). *Amma* menga nisbatan *amma*, boshqa birovga nisbatan *ona, qiz, xola, jiyan, xotin* bo'la olishi *-m* egalik qo'shimchasi bilan ta'kidlangan. Bir-biriga zid bunday belgi-xususiyat bitta narsa ya'ni **amma shaxsida mujassamlangan**. *Amma men* leksemasiga nisbatan boshqa, *ona, qiz, xola, jiyan, xotinga* nisbatan boshqa semantik qirrasini bilan munosabatga kirishadi. Demak *amma* leksemasi *men* leksemasiga nisbatan bir turdagi sifat va munosabatga, boshqa leksemalarga nisbatan esa boshqa-boshqa sifat-munosabatga ega bo'ladi. Bir-biriga zid mazkur belgi-xususiyatning barchasi bitta til birligi ya'ni **amma leksemasida mujassamlangan**.

7-tamoyil. Analiz va sintez (tahlil va umumlashtirish) **birliqi.** *Ammam* hukmda bir narsa (*qiz*)ni inson, ayol, shaxs va hokazo umumiyliklardan ajratish (analiz) uni qon-qarindoshlar guruhiga birlashtirish va *men* bilan bog'lash (sintez) voqelangan. *Amma* leksemasida bir leksemani inson, ayol, shaxs va hokazo leksemasi umumiyliklaridan ajratish (analiz), uni qon-qarindoshlar lug'aviy-ma'noviy guruhiga birlashtirish va *ammam* so'zshaklida *men* leksemasi bilan bog'lash (sintez) yuzaga chiqqan.

8-tamoyil. Narsaning o'zga narsalar bilan munosabati cheksizligi. *Amma* shaxs, ayol jinsiga mansublik bilan birga kasb-kori, yashash joyi kabi tomonlariga ko'ra boshqa shaxs va narsalarga munosabatdor. Kelajakda bunday munosabatdan yana bir qatori (*xotinlik, kelinlik, onalik, buvilik; o'qituvchilik, rahbarlik va hokazo*) ochilishi mumkin. O'tmishda ham u bog'cha, maktab, oila kabi munosabatlar egasi bo'lgan. Xullas *ammaning* barcha munosabatini hech qachon to'liq ochib bo'lmaydi. *Amma* leksemasi *shaxs, ayol* semalari bilan birga substansial mohiyatining boshqa qirralari asosida o'zga lisoniy birliklar bilan munosabatga kirishadi. Kelajakda uning boshqa munosabatlarida namoyon bo'ladigan juda ko'p ma'nosi ham bor. Bular *xotin, kelin, ona, buvi, o'qituvchi, rahbar* kabi semalar va hokazo. Sirasini aytganda mazkur leksemaning barcha munosabatini to'liq ochish imkoni yo'q.

9-tamoyil. Narsaning o'z aksiga ko'chishi. *Ammam* men uchun *amma*. O'z ammasi (*xolasi, tog'asi, amakisi va b.*)ga buning aksi ya'ni *jiyan*. *Amma men* olmoshi bilan olinganda avtosemantik birlik, fonemalar bilan birga olinganda nominativ birlik, morfemalar bilan olinganda leksema, yordamchi so'zlar qatorida mustaqil leksema.

10-tamoyil. Narsa munosabati (aloqadorligi)ning cheksizligi. Ushbu tamoyil 4, 5, 6 va 8-tamoyil bilan o'xshash. Chunki narsadagi belgi-xususiyat uning munosabatida voqelanadi. Ushbu tamoyilda lisoniy xususiyati mantiqiy xususiyat izohiga aynan mos.

11-tamoyil. Narsa mohiyatiga chuqurlashishning cheksizligi. *Ammani* o'rgangan sari uning mohiyati ya'ni oddiy tanishdan mukammal bilishga chuqurlashib borilaveradi. *Amma* leksemasini turli metodologik asosda turli tomondan va turli metodga tayanib o'rgangan sari uning mohiyatiga chuqurlashib borilaveradi.

12-tamoyil. Narsa aloqadorligining cheksiz miqdorda oshib borishi. Ushbu tamoyilda 10-tamoyil va unga aloqadorlikning inson ongida aks etishi hamda narsa haqida bilimning obyektiv borliq bilan aynanligi nazarda tutiladi. Lisoniy tahlilda ham ushbu ta'rif hech o'zgarishsiz takrorlangan.

Keyingi to'rt tamoyil narsaning taraqqiyot va o'zgarishi bilan bog'liq. Haqiqatan *amma* uzluksiz o'sib boradi, u miqdoran nihoyatda oz bo'lganidan sezilmaydi. O'n-o'n besh yildan keyin esa miqdoriy o'zgarish sifat o'zgarishiga o'tadi (*16-tamoyil*). *Amma* qizlik holatidan kelinchak, juvon, ayol, xotin, ona, kampir, buvi, momo holatiga o'tadi (*14-tamoyil*). Bora-bora *boladek* (bola emas) bo'lib qoladi (*13-tamoyil*). Shakl va mazmun qisman yoki butunlay o'zgaradi (*15-tamoyil*). *Amma* leksemasining izohi ham *Ammam* hukmining izohiga aynan mos.

Shunisi diqqatga sazovorki obyektiv borliq va til birligi sifatidagi atigi bitta so'zning tahlili asliyatda uch sahifani egallagan. Bu bir tomondan tahlilning nihoyatda chuqur bo'lganligidan dalolat bersa ikkinchi tomondan tajribali olimlar bilan birga yosh tadqiqotchilardan ham faqat tilshunoslik emas, dialektik mantiqning nazariy masalalaridan xabardor bo'lishni taqozo etadi. Binobarin prof. H. Ne'matov va uning shogirdlari to'g'ri ta'kidlaganidek har bir tadqiqotchi o'z metodologik asoslarini aniq bilib olishi, ishining kirish qismida uni muxtasar sharhlab berishi zarur. Metodologik bilim va uquv tadqiqotchi, olim uchun suv va havodek zarur: u olimlik belgisidir [3, 71 – 80; 4, 73 – 82].

Monografiyaning lingvistik tadqiqot metodlariga bag'ishlangan bobida ham mualliflar ta'biri bilan aytganda suv va havodek zarur nazariy fikr hamda amaliy ko'rsatma kam emas. Bob metodga berilgan ta'rif bilan boshlanadi. *Metod tadqiq manbaining biror qirrasini o'rganishga bag'ishlangan usul, yo'ldir.* Keyingi fikr-mulohazalar o'zining nazariy salmoqdorligi va amaliy ahamiyati bilan diqqatni tortadi. Tilshunoslik yo'nalishlari hamisha ma'lum bir tadqiqot metodi bilan bog'liq. Tadqiqot metodi tilshunoslikning ma'lum bir yo'nalishini birlashtiruvchi eng asosiy omil. Shu asosda tilshunoslik yo'nalishlari har qaysi yo'nalishda yetakchi bo'lgan metod nomi bilan ataladi: *tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, tipologik tilshunoslik* va b.

Ma'lumki tilshunoslikda tadqiqot metodi juda ko'p. Monografiyada shulardan o'n bittasining o'ziga xos jihatlari bayon qilinadi. Jumladan **sinxronik formal-tavsifiy metod** bilan 20-asrning 40-yillaridan deyarli hozirgacha o'zbek adabiy tili bo'yicha ulkan tadqiqotlar, turli murakkablikdagi grammatikalar, darslik, qo'llanma, lug'at, o'quv-tadrisiy adabiyotlar yaratildi, nazariy izlanishlar amalga oshirilib keng ommalashtirildi. Yaqin kunlargaacha hozirgi o'zbek tilshunosligi deganda shu tadqiqot usuli bilan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar va ularning mahsuli tushunilar edi. Buning sababi jumladan sho'ro tilshunosligida hukm surgan sovet fetishizmi bilan bog'liq. Bu metodning asosiy tamoyillari: 1) tilga ijtimoiy hodisa sifatida yondashish; 2) til va nutq hodisalarini bir-biridan farqlamay birgalikda tavsiflash va b. Bu metodning metodologik asosi *fahmiy (empirik)-nominalistik-materialistik* bo'lib hodisalarni sistemalashtirish ratsional usullarda amalga oshiriladi.

Struktural (sistemaviy)¹ tahlil usuli va tilshunosligi sinxronik formal-tavsifiy metod va tilshunoslikdan ko'p jihatdan farq qiladi. Jumladan ushbu usulning to'rt ko'rinishi tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida e'tirof etiladi. Ularni birlashtiruvchi tamoyil beshta: 1) tilga ijtimoiy-ruhiy hodisa sifatida yondashiladi; 2) til, lison va nutq izchil farqlanadi; 3) lison semiotik ya'ni shartli belgi (ishora, ramz)lar sistemasi sifatida tushuniladi; 4) lisoniy birliklar mohiyati ularning paradigmatic, sintagmatic va iyerarxik munosabati orqali aniqlanadi, shu bilan uzviy bog'liqlikda asosiy e'tibor lisoniy tizimda oppozitivlik va paradigmalar tahlil-u tavsifi tadqiqotchining diqqat markazida turadi; 5) ayni paytda asosiy e'tibor lisoniy birlik va hodisalarning semantik-funksional tomoniga qaratiladi. Struktural tahlil usulida idrokiiy-dialektik-idealistik metodologiya yetakchilik qiladi. Nominalistik-materialistik usullardan ham foydalaniladi.

Mazkur tahlil usuli asosida bajariladigan tadqiqotlar asosida grammatik kategoriyaga mazmunan bir-biriga yaqin ikki xil ta'rif beriladi. *Muayyan substansial ma'no umumiyliigi ostida birlashgan va o'zaro substansial ma'noning parchalanishi, xususiylashuvi asosida zidlanadigan shakllar sistemasi grammatik kategoriya hisoblanadi.* Ikkinchi ta'rif. *Bir umumiy grammatik ma'no tagida birlashuvchi, shu asosda bir-birini taqozo va bu umumiy ma'noning parchalanishi asosida inkor qiluvchi shakllar tizimi grammatik kategoriya deyiladi.* Mazkur metod va tilshunoslik haqidagi fikr-mulohazalar quyidagicha yakunlanadi. Ko'rinadiki bunda sistem tilshunoslikning asosiy tushunchalari bo'lgan *zot va tajalli, lison va nutq, umumiylik va xususiylik, butun-bo'lak, sistema va element* kabi tayanch tushunchalaridan foydalanilgan holda lisoniy hodisalarga ilmiy munosabat bildirilgan.

¹ Ushbu atama ayrim adabiyotda juft so'z (системно-структурное) tarzida qo'llanadi [17]. Ayrim tadqiqotda qavsdan tashqaridagi so'z tushirib qoldiriladi [18].

Keyingi yoʻnalish eng avvalo nomlanishi bilan boshqalaridan keskin farq qiladi. **Substansial tahlil metodi** deb sarlavha qoʻyilgan-u davomidan *hozirgi oʻzbek substansial tilshunosligi, formal-funksional, zotiy, dialektik tilshunoslik* deb atalgan. Biroq ilgari nashr etilgan monografiya [5] va darslik [6]da *struktur* atamasi ham qoʻshilgan. Bunday xilma-xil nomlanish bejiz emas albatta. Avvalo oʻzbek substansial tilshunosligi (OʻST)ning oʻziga xos xususiyati bayon qilinadi. OʻSTning oʻzagini struktur (sistem) tilshunoslikning funksional tahlil usuli tashkil etadi. Aniqroq qilib aytganda Praga strukturalizmidagi *lison-nutq, lisoniy birlik-nutqiy birlik*, dialektikaning *umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab* (UMIS) va *alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat* (AHVO) kategoriyalari mazmuniga muvofiq talqin qilinadi. Dialektikaga muvofiq shakl va mazmun aloqadorligi eʼtirof etilsa-da mazmunga koʻproq eʼtibor qaratiladi. Shu sababli ushbu yoʻnalishda fonetika-fonologiyada N. Trubetskoy, R. Yakobson, A. Reformatskiy tadqiq tamoyillari asosan saqlanib tilning mazmun bilan bogʻliq sathlari boʻlgan leksika, morfologiya va sintaksis tadqiqi yetakchilik qiladi.

Qoʻshaloq atama (*formal-funksional*)ning birinchi soʻzida oldingi yoʻnalish (*formal-tavsifiy*) bilan aloqadorlikka ishora boʻlsa ikkinchi soʻzida *struktural (sistemaviy)* yoʻnalish bilan uzviy bogʻliqligi nazarda tutilgan. Quyidagi jumlar buni yaqqol koʻrsatadi. OʻST bosh tamoyili lingvistik tadqiq jarayonida (lisoniy birlik tabiatini ochish va talqin etishda) dialektik tahlil usullaridan onglilik va izchillik bilan foydalanishdan iborat. OʻSTda tilshunoslikning eng asosiy tushunchalari boʻlgan *til-lison-meʼyor-nutq* oʻziga xos tarzda tushuniladi.

OʻSTning turlicha nomlanishi sababi qisman uning tamoyillari va metodologik asosi taʼrifdan oydinlashadi. Lisoniy birliklar yaʼni fonema, morfema, leksema va qolip (model)ning dialektik tabiatini ochish va ularni tavsiflashda OʻST vakillari tomonidan *substansionallik, ichki ziddiyatlik, koʻp qatorlik, oraliq uchunchi* kabi asosiy tamoyillarga tayaniladi. Bu tamoyillar OʻSTning metodologik asosini tashkil etadi. Jumladan falsafiy atama boʻlgan substansionallik¹ tilshunoslikning yangi yoʻnalishida shunday tavsiflangan. Lisoniy birlik nutqda voqelantiruvchi barcha maʼno va vazifalarini oʻzida ontologik mujassamlashtirgan, yashirgan deb olinadi. Nutqda hech bir narsa yaratilmaydi, lisoniy birlikdagi imkoniyat yuzaga chiqariladi xolos. Shuning uchun tilshunoslik oldida lisoniy birlik voqelanishidagi nutqiy aloqadorlikni umumiy lisoniy maʼnoga birlashtirish va lisoniy imkoniyat sifatida ong va lisoniy tizimda mavjud boʻlgan bu maʼnoni nutqda voqelantirish yoʻllarini oʻrganish vazifasi turadi.

Avvalo shuki metodologiya taʼrifida uning uchta tarkibiy qismi alohida-alohida aniq ifoda etilmagan. Boshqa yoʻnalishlar sharhida shunday yoʻl tutilgan. Natijada OʻST vakillarining tadqiq manbaiga nisbatan taynch nuqtayi nazari oydinlashmay qolgan. Bu esa mazkur yoʻnalishda ilmiy ish bilan shugʻullanmoqchi boʻlgan yoshlarda nega degan savol tugʻdirishi mumkin.

Grammatik qurilishning tayanch unsuri boʻlgan grammatik kategoriyaga berilgan ikkala taʼrifda ham uning tarkibiga mansub shakllar maʼnosi oʻzaro *zidlangan, bir-birini inkor etadi* deyilgan. Boshqacha aytganda mazkur maʼnolar oʻzaro *oppozitiv* munosabatda boʻladi [qarang: 19, 172, 173]. Ilm-fan dargohi eshigini taqillatayotgan yosh tadqiqotchilar shuni bilishi kerakki tilshunoslikda *oppozitsiya* atamasining qoʻllanishi 20-asrning 30-yillariga toʻgʻri keladi. Uni dastlab N. S. Trubetskoy ishlatgan. Bu olim fonologik oppozitsiyani uning aʼzolari orasidagi munosabatga koʻra uch turga yaʼni privativ, ekvipolent va gradual oppozitsiyaga ajratgan. Bu nuqtayi nazar grammatikaga R. O. Yakobson tomonidan tatbiq etilgan. Uning fikricha hamma grammatik kategoriya *oppozitsiya*² tushunchasiga asoslangan.

70-yillarda ayni paytda shoʻro tilshunosligida til qurilishi shu jumladan grammatik kategoriya sistemasi-tizimi barcha tilda bir xil emas degan *yangicha metodologik qarash* bayon qilindi. Bundan grammatik kategoriyaga beriladigan taʼrifda tilning grammatik qurilishi hisobga olinishi kerakligi anglashiladi. V. N. Yarseva eʼtiborini shunga qaratadi. *Grammatik kategoriya strukturasi tilning morfologik turiga bogʻliq boʻlgan grammatik shakllar sistemasi orqali izchil ifodalanuvchi umumlashgan maʼnodir* [20, 5]. Mazkur yondashuv boshqa tilshunoslar tomonidan eʼtirof etildi. Jumladan A. V. Bondarko ilgarigi nuqtayi nazaridan voz kechib grammatik kategoriya aʼzolari orasida **faqat oppozitsiya emas, nooppozitiv farqlanish** ham mavjud deb yozadi [21, 17–28]. Bunday holda oppozitsiya grammatik kategoriya strukturasi-tuzilmasida yagona va mushtarak tamoyil emas, grammatik kategoriya shakllarini bir sistema-

¹ *Substansiya* (lot. substantio – mohiyat) qadimgi Yunoniston, Hindiston, Xitoy falsafasi tarixida butun mavjudotning bosh asosini ifodalovchi tushuncha. Jumladan Arastu substansiya mohiyat, barcha kategoriyalarning real asosi, borliqni substansiya tushunchasiz tushuntirib boʻlmaydi deb taʼkidlaydi. Falsafiy tafakkur tarixida substansiya muammosi boʻyicha olib borilgan bahs-munozaralar moddiy va ruhiy jarayonlarni chuqurroq oʻrganish, ular oʻrtasidagi tafovut va oʻzaro birlikni har tomonlama tahlil etish tomon yoʻnaltirilgan [10, 380 – 381].

² Qiyoslang. Очевидно, термин «оппозиция» призван обозначать особый тип отношений между различными языковыми единицами, определяющий действие всего языкового механизма, **но отнюдь не единственный** [23, 176].

tizimga birlashtiruvchi tamoyillardan biri deb qaraladi. Binobarin bu nuqtayi nazarga ko'ra grammatik kategoriya asosini umumiylik tushunchasi ya'ni umumlashgan ma'no tashkil etadi. Oppozitsiya bilan nooppozitiv farqlanish esa grammatik kategoriya shakllari bir tizimga birlashuvining turlicha ko'rinish (usul)idir. Grammatik kategoriya a'zolari orasidagi mazmuniy aloqa-munosabatning bunday talqini ta'rifning boshqacha bo'lishini taqozo etadi. *Grammatik kategoriya umumiy (подовое) ma'no asosida birlashuvchi grammatik shakllar sistemasidir; umumiy ma'no kategoriya shakllarida xususiy (евдовое) ma'no tarzida namoyon bo'ladi; xususiy ma'nolar orasida oppozitiv munosabat bilan nooppozitiv farqlanish ham mavjud; grammatik kategoriya strukturasi-tuzilishi tilning qurilishiga qarab boshqacha bo'lishi mumkin* [21, 24].

Yuqoridagi ikki ta'rifdan anglashiladiki grammatik kategoriyaga o'zbek tili nuqtayi nazaridan beriladigan ta'rifda ona tilimiz aniqrog'i o'zbek adabiy tili qurilishining o'ziga xos xususiyati aks etishi kerak. Grammatik kategoriyaga 1990-yilda berilgan ta'rifda shu inobatga olingan. *Grammatik kategoriya ikki va undan ortiq shakl tizimi orqali turli daraja va ko'rinishda ifodalanuvchi umumlashgan ma'nodir. Boshqacha aytganda grammatik kategoriya umumlashgan ma'no bo'lib ikki va undan ortiq grammatik shakl tizimi orqali turli daraja va ko'rinishda ifodalanadi* [24, 19].

Substansial tilshunoslikning *zotiy tilshunoslik* deb atalishi esa darslik-monografiya [5, 77 – 81]da teran talqin qilingan. Narsaning haqiqiy mohiyati uni turli xil tarkibiy qismning bog'lanishidan hosil bo'lgan yaxlit bir butunlik (zot) sifatida qarab tahlil etgandagina ochilishi mumkinligi to'g'risidagi xulosani beradi. Shu bois borliqdagi narsa va hodisani har tomonlama o'rganish, uning tub mohiyatini ochish natijasida fan va falsafada zot, zotiylik tushunchasi paydo bo'lgan. Zot tushunchasi haqida manbada quyidagini o'qiymiz: "Zot (substansiya) ichki birligi tomonidan qaraladigan obyektiv borliq bo'lib, o'zining har xil o'zgarishiga nisbatan befarq, ammo shu o'zgarish hisobiga yashaydigan, barcha shakli va harakati aspektidagi materiya; bu harakatda paydo bo'luvchi farq va qarama-qarshilik. Фалсафа луғати. Т.: Ўзбекистон, 1976)".

Demak zot o'zining tajallisi (refleksiya) zamirida yotuvchi umumiylik (mohiyat) bo'lib barcha ko'rinishi uchun yagona asos rolini o'taydi¹. Tasavvuf falsafasida borliq, undagi narsa-buyum, voqea-hodisaning mohiyatini tushuntirishda zot va uning yuz berish shakli bo'lgan tajalli tushunchasidan foydalaniladi. Zero borliq nima degan so'roqqa tasavvuf ahli Haqqi mutlaqning tajallisidir deb javob beradi. Tasavvufda zot moddiylik, muayyan shakldan mutlaqo xoli bo'lganligi sababli "majmui asmo va sifot" (ism va sifat majmuasi) sifatida qaraladi. Aniqroq aytganda munosabat va sifatning dialektik butunligi zotni tashkil qiladi.

Dialektika va tasavvuf gnoseologiyasi asosida shakllantirilgan zot hozirgi davr falsafasida umumiylik sifatida qaraladi. Umumiylik/xususiylik/alohidalik dialektikasi esa hozirgi zamon falsafasining fundamental kategoriyasidan biri. Boshqacha aytganda narsa mavqeyida lisoniy birlik kelganda bunday yondashish substansial tilshunoslik asosini tashkil etadi. Bunday tilshunoslik lisoniy birlik zotini uning umumiy ma'nosi sifatida talqin qiladi². Ma'lum bo'ladiki **zot** deganda mazkur tilshunoslik vakillari tomonidan *mohiyat, substansiya va umumiy ma'no* nazarda tutiladi.

Yosh tadqiqotchilar shuni ham bilib qo'yishi kerakki islomda zot va tajallining mazmun-mohiyati zamonaviy falsafadagidan boshqacha talqin qilinadi. Chunonchi *tajalli – Allohning zuhurlanishi, namoyon bo'lishi*. Tajallining uch turi farqlanadi: a) *zot tajallisi* – ilohiy mohiyatning namoyon bo'lishi (tajalli az zot) yoki ilohiy vahiy (mukoshafa); b) *sifat tajallisi* – ilohiy mohiyatning o'z sifatlarida namoyon bo'lishi (tajalli sifat az zot) yoki nur taratish (maudian nur); v) *fe'l tajallisi* – ilohiy hukmning namoyon bo'lishi (tajalli hukm az zot) yoki kelajak hayot (al axira va ma fiha) [11, 444 – 445].

Xulosa. O'zbek substansial (formal-funksional, struktur, dialektik, zotiy) tilshunosligi (O'ST)da Sharq-u G'arb falsafasida erishilgan yutuqlarga tayaniladi. F. Hegel dialektikasi va tasavvufdagi zot, tajalli tushunchalari tilga tatbiq etilib til qurilishi va birliklarining lisoniy hamda nutqiy boshqacha aytganda umumiy va xususiy jihatlari tahlil qilinadi. Tahlil va xulosa tilshunosligimizdagi boshqa yo'nalishlardan farq qiladi. Muxtasar qilib aytganda substansial tilshunoslik tadqiqotchilarining fikriga ko'ra hozirgi dialektikada tadqiq manbai haqida bilim hosil qilishda Hegel va gegelchilar tomonidan ajratiladigan 16 ta asosiy tamoyil *zamonaviy oliy cho'qqi* hisoblanadi.

¹ Borliqdagi narsa doimo bir-biri bilan munosabatda bo'ladi. Muayyan zot sifati tajallida, tajalli esa munosabatda yuzaga chiqadi.

² Lisoniy umumiylik esa fonema, morfema, leksema va qolipdan iborat.

ADABIYOTLAR:

1. *Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Toshkent, 2017-yil, 16-fevral.*
2. *Ne'matov H., Shirinova N. Tilshunoslikning falsafiy masalalari. Buxoro, 2005.*
3. *Ne'matov H., Hamroyeva Sh. Lingvistik tadqiq metodikasi, metodologiyasi va metodlari. Buxoro, 2005.*
4. *Ne'matov H., Mengliyev B., Hamroyeva Sh. Tilshunoslikning metodologik masalalari. Monografiya. Toshkent, 2020.*
5. *Замонавий ўзбек тили. Морфология. Тошкент, 2008.*
6. *Zamonaviy o'zbek tili. II jild. Sintaksis. Toshkent, "Mumtoz so'z", 2013.*
7. *Бозорбоев О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент, "Фан", 1995.*
8. *Неъматов Х. Системалаштиришдан системани очиб ва тавсифлашга (масъул муҳаррирдан) // Зикриллаев Ф. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент, "Фан", 2004.*
9. *Бодуэн де Куртене И. А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. М., Учпедгиз, 1960.*
10. *Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти наشريёти, 2004.*
11. *Ислом. Энциклопедия. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий наشريёти, 2017.*
12. *Зикриллаев Ф. Н. Назария қуруқ оғоч // Истиқлол ва она тили таълими (тўплам). Тошкент, "Фан", 2000.*
13. *Ҳоҗиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. Тошкент, "Ўқитувчи", 1974.*
14. *Ан Наимул Кабир. Арабча-ўзбекча лугат. Тошкент, "Муҳаррир", 2021.*
15. *Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар. Тошкент, "Университет", 2002.*
16. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 2-жилд. Тошкент, Ўзбекистон наشريёти, 2020.*
17. *Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., "Наука", 1977.*
18. *Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии // Структура и история тюркских языков (тўплам). М., 1968.*
19. *Zikrillayev G., Ro'ziyev Y., Safarov F. Dialektik materilaizm va tilshunoslik metodologiyasi. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2023, 2-son.*
20. *Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий (тўплам). М., 1975.*
21. *Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неоппозитивного различия). Вопросы языкознания журналы. 1981, № 6.*
22. *Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции. Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., 1968.*
23. *Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции (к постановке вопроса). Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., "Наука", 1986.*
24. *Зикриллаев Ф. Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. Тошкент, "Фан", 1990.*